

Emilia Fiszer (1885–1949) – polska filozofka i kustoszka nad Sekwaną

KATARZYNA SEROKA¹

ORCID: [0000-0002-5457-5577](https://orcid.org/0000-0002-5457-5577)

Uniwersytet Warszawski

Emilia Fiszer (1885–1949) pochodziła z rodziny łódzkich księgarzy. Choć początkowo jej kariera naukowa skupiona była przede wszystkim wokół nauk matematyczno-przyrodniczych i filozofii (uzyskała doktorat na paryskiej Sorbonie), to jednak Fiszerówna powróciła do rodzinnych tradycji. W latach 30. XX wieku związała się na stałe z Towarzystwem Historyczno-Literackim i Biblioteką Polską w Paryżu, gdzie przez wiele lat pełniła funkcję kustoszki tejże instytucji. Celem artykułu jest zaprezentowanie sylwetki tej nieznannej szerzej filozofki i kustoszki.

Słowa kluczowe: Emilia Fiszer, Biblioteka Polska w Paryżu, Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu, filozofia polska, księgarstwo, emigracja, Francja

Emilia Fiszer (1885–1949) – Polish Philosopher and Curator on the Seine River

Emilia Fiszer (1885–1949) came from a family of booksellers from Łódź. At first, her scientific career was focused primarily on mathematics, natural sciences and philosophy (she obtained a PhD at the Paris-Sorbonne University). However, with time Emilia Fiszer returned to her family book traditions. In the 1930s, she became permanently associated with The Historical and Literary Society and The Polish Library in Paris, where for many years she was the curator of that institution. The purpose of the article is to present the profile of this unknown philosopher and curator.

Keywords: Emilia Fiszer, Polish Library in Paris, Adam Mickiewicz Museum in Paris, Polish philosophy, bookselling, emigration, France

¹ Kontakt: kseroka@uw.edu.pl

Wśród polskich instytucji za granicą biblioteki odegrały bardzo ważną rolę. To właśnie tam gromadzono i udostępniano dokumenty dotyczące życia politycznego, naukowego i kulturalnego Polaków. Często ośrodki te stanowiły centrum życia polskiego i polonijnego. Kustosze tychże zbiorów wielokrotnie odgrywali znaczącą rolę, wnosząc istotny wkład w zachowanie polskiego dziedzictwa kulturalnego. Nie inaczej było z bohaterką niniejszego tekstu Emilią Fiszer, która ze światem książek związana była od dziecka. Wyrosła bowiem w atmosferze przesiąkniętej kultem książki. Jej ojcem był Ludwik Fiszer (1844–1900)² – księgarz z powołania, właściciel jednej z ważniejszych łódzkich księgarń.

Ludwik Fiszer pochodził z wywodzącej się ze Strasburga rodziny osiadłej w Łodzi. Choć bliscy życzyli sobie, aby został fabrykantem perkalików³, ten wybrał inną drogę. Fachu księgarskiego uczył się w Warszawie u Michała Glücksberga. Przebywając nad Wisłą, ukończył szkołę wieczorową i kursy buchalteryjne. Po czterech latach został czeladnikiem – pomocnikiem księgarskim⁴. Po uzyskaniu dyplomu postanowił powrócić do Łodzi i rozpoczął pracę, najpierw w sklepie z tytoniem, a następnie w wymarzonym zawodzie, początkowo jako księgarz, a później właściciel firmy księgarsko-wydawniczej⁵.

Z żoną Melanią (z domu Miks) doczekał się sześciorga dzieci: Melanii Emilii, Emilii Hildy, Ludwika Adama, Stefanii Frydy, Alicji Janiny oraz najmłodszego Kazimierza Oskara. Co ciekawe, większość członków rodziny zatrudniona była w firmie, a po śmierci Ludwika w 1900 roku prowadziła ją do 1911 roku wdowa Melania, którą na stanowisku kierownika wspierał brat – Paweł Miks. Prowadzenie zakładu po I wojnie światowej objęli synowie⁶.

Emilia Hilda Fiszer urodziła się 8 XI 1885 roku w Łodzi⁷. Jej ojciec miał wówczas 41 lat, a matka – 21. Spolonizowana rodzina była wyznania ewangelicko-augsburskiego, więc Emilia została ochrzczona w kościele ewangelickim Świętej Trójcy w rodzinnym mieście⁸.

² J. Jaworska (1972), *Fiszer Ludwik*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 225–226.

³ L. Fiszer (1959), *Wspomnienia starego księgarza*, Warszawa: Czytelnik, s. 5.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Działalność Ludwika Fiszera była wielokrotnie opisywana. Zob. np. J. Strzałkowski (1994), *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź: nakład autora, s. 50; J. Krakowiak (2005), *Od Fiszera do „Pegaza”*, Łódź: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, s. 8; K.P. Woźniak (2014), *Wydawcy, księgarze, drukarze. Z dziejów kultury druku w społeczności Niemców łódzkich*, „Kronika Miasta Łodzi”, nr 2, s. 15–24; S. Dippel (1976), *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 25.

⁶ Więcej na temat objęcia firmy przez synów, zob. L. Fiszer, *Wspomnienia starego księgarza...*

⁷ W tłumaczeniu aktu urodzenia wskazywane są dwie daty 30 X / 8 XI 1885. Jednak w dokumentach częściej występuje 8 XI. Biblioteka Polska w Paryżu (dalej BPP), Fonds privé d’Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Parafia ewangelicka, Łódź, świadectwo narodzin i chrztu, odpis.

⁸ *Ibidem*.

Stefania, Emilia i Kazimierz Fiszerowie

Źródło: BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 2, fotografie ze zbiorów Emilii Fiszer

Fiszerówna szkołę średnią ukończyła w Warszawie⁹, gdzie kształciła się w prywatnym Zakładzie Naukowym Żeńskim pierwszej kategorii utrzymywanym przez Jadwigę Kotwicką¹⁰. Kurs ukończyła w czerwcu 1902 roku¹¹. Rok później uzyskała natomiast tytuł domowej nauczycielki potwierdzony przez Warszawski Okręg Naukowy¹². Dzięki temu miała prawo do nauczania języka polskiego w domach prywatnych.

⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), sygn. 2/14/0/6/2444, Akta osobowe – Emilia Fiszer. Curriculum Vitae.

¹⁰ Szkołę założyła Henryka Czarnocka w latach 70. XIX wieku. Początkowo placówka ta była czteroklasowa, potem sześcioklasowa i posiadała najwyższy stopień organizacyjny, jaki był możliwy w owym czasie dla prywatnej szkoły żeńskiej prowadzonej przez Polkę. Absolwentki tegoż ośrodka pracowały przede wszystkim jako nauczycielki. Czarnocka przekazała później prowadzenie zakładu Jadwidze Kotwickiej, byłej wychowance i nauczycielce Zakładu. *Krótką historią VII LO im. Juliusza Słowackiego w Warszawie* (2019), <https://liceum7.edu.pl/o-liceum/historia-liceum/> [dostęp: 2.10.2019].

¹¹ BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Świadectwo szkolne.

¹² BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Świadectwo uzyskania tytułu domowej nauczycielki.

Emilia Fiszerówna nie została jednak nauczycielką. W 1907 roku wyjechała do Krakowa, gdzie rozwijała swoje zainteresowania w kierunku nauk ścisłych. Została słuchaczką wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, a w pozostawionej spuściznie możemy odnaleźć informacje, że z powodzeniem uzyskała pozytywne wyniki z kolokwium z przedmiotów takich jak: zoologia, embriologia, botanika, histologia, a także zajmowała się techniką mikroskopową¹³ w pracowni profesora Michała Siedleckiego¹⁴.

Po ukończeniu nauki w Krakowie, w 1911 roku, w wieku 20 lat Fiszerówna wyjechała do Paryża. Początkowo, jako studentka Uniwersytetu Paryskiego (Sorbonny), kontynuowała edukację w kierunku nauk ścisłych na Faculté des Sciences. Dyplom licencjata tejże uczelni uzyskała w 1915 roku (na dyplomie wyróżniono następujące dyscypliny: fizjologia ogólna, chemia biologiczna, chemia ogólna)¹⁵. Jak możemy przeczytać we wspomnieniach Ireny Gałęzowskiej¹⁶:

Przybyła na uniwersytet paryski jako młoda, pełna zapału i rozmachu studentka, z głową pełną planów naukowych, z przekonaniem, że droga, którą obrała, doprowadzi ją matematycznie prosto, naukowo doświadczalnie, do oczywistości poznania, do prawdy, do wiedzy, dla której żyła¹⁷.

Z czasem jednak zdobyta w okresie młodości wiedza okazała się niewystarczająca i w Emilii Fiszer obudziło się zainteresowanie filozofią. Dalej w trybie akademickim pogłębiała swoją wiedzę, co zaowocowało uzyskaniem dyplomu ukończenia wyższych studiów filozoficznych na paryskiej Sorbonie w 1922 roku¹⁸. Tytułem przedłożonej rozprawy filozoficznej było *Sur la discontinuité de la matière [O nieciągłości materii]*.

Wydaje się, że momentem przełomowym w jej zainteresowaniach naukowych stało się spotkanie z księdzem Augustynem Jakubisiakiem¹⁹. Był on młodym filozo-

¹³ AAN, sygn. 2/14/0/6/2444, Akta osobowe – Emilia Fiszer. Curriculum Vitae.

¹⁴ Michał Siedlecki (1873–1940) – zoolog. Wykształcenie zdobywał w Krakowie, Berlinie i Paryżu. Przede wszystkim interesował się biologią morza. Z. Fedorowicz (1966), *Michał Siedlecki (1873–1940)*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

¹⁵ BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Dyplom ukończenia studiów ścisłych (1915).

¹⁶ Irena Gałęzowska (1891–1977) – archiwistka, bibliotekarka, opiekunka działu rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Zastępczyni Czesława Chowańca, dyrektora BPP.

¹⁷ I. Gałęzowska (1951), *Wspomnienie o Emilii Fiszer*, „Wiadomości. Tygodnik”, 28 I, s. 3.

¹⁸ BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Uniwersytet, Paryż, dyplom ukończenia studiów wyższych.

¹⁹ Augustyn Jakubisiak (1884–1945) – pochodzący z Warszawy polski ksiądz, teolog, filozof. Studiował filozofię w Instytucie Katolickim w Paryżu, gdzie w 1912 roku napisał doktorat poświęcony moralności hrabiego Augusta Cieszkowskiego (*Principes de la moral d'après Auguste Cieszkowski*). Pobierał także nauki na Sorbonie (matematykę, fizykę, chemię). Później był wykładowcą w ośrodkach naukowych (m.in. w 1937 roku wygłosił dziesięć konferencji na Sorbonie; w latach 1939–1940 nauczał filozofii na Uniwersytecie Polskim za Granicą). Był m.in. delegatem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rządu emigracyjnego w Londynie oraz kapelanem Polonii. B.K. Krzych (2018), *Ksiądz Augustyn*

fem zajmującym się zagadnieniem granic przestrzeni i czasu, gdzie zwracał uwagę na teorię poznania, logikę i metafizykę. Interesowała go również etyka i antropologia indywidualistyczna. Zainteresowania naukowe, dyskusje i wspólne rozważania zaowocowały przyjaźnią między Fiszerówną i Jakubisiakiem. Obydwoje udzielali się w Towarzystwie Historyczno-Literackim i Bibliotece Polskiej. Dla Emilii Fiszer spotkania z filozofem stały się też bodźcem do dalszej pracy nad sobą.

Emilia Fiszer nie zajmowała się filozofią praktyczną, interesowała ją jej podstawy, a mianowicie zagadnienie poznania. Można powiedzieć, że uprawiała filozofię nauki – dziś powszechnie uznawanej za część filozofii, wówczas – niekoniecznie. Jak sama podkreślała:

W związku z rozwojem fizyki współczesnej, zajęłam się mechaniką kwantową, co pozwoliło mi stwierdzić niewystarczalność tłumaczenia faktów fizykalnych przez metody i systemy filozofii jedności²⁰.

Wyrazem filozoficznych poszukiwań Fiszer był doktorat, który uzyskała na podstawie książki *Unité et intelligibilité*²¹ [*Jedność a poznawalność*] na Uniwersytecie Paryskim w 1936 roku²². W pracy autorka pisała o poznawalności bytów indywidualnych, którą filozofia jedności „pojęć (*par concept*)” i jedności „sądów (*par jugement*)” odrzuciła i zdyskredytowała. Fiszer, opierając się na ówczesnych wynikach badań z zakresu fizyki, chemii, biologii, a także na teorii kwantów, wytoczyła szereg argumentów przeciw głównym postulatom jedności, jakimi są ciągłość, ewolucja, determinizm, a tym samym podważyła autorytet wielu kierunków myśli, pojawiających się w jej czasach, zwłaszcza meyersonizmu²³. W swojej pracy, uzasadniając wywody, sięgała do dowodów naukowych i logicznych.

Jak widać ważnym elementem życia Emilii Fiszer była praca naukowa. Z powodzeniem łączyła ona nauki ścisłe i filozofię. Dyplomy z tychże dwóch dziedzin dawały jej solidną podstawę do podejmowania interdyscyplinarnych badań. Poza wspomnianą wyżej książką, która była jej doktoratem, swoje teksty z zakresu filozofii Fiszer publikowała również w pismach polskich. Na przykład w 1931 roku wydrukowano jej

Jakubisiak – słowo o zapomnianym polskim myślicielu i badaniach nad jego spuścizną, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XI, nr 1, s. 113–125.

²⁰ AAN, sygn. 2/14/0/6/2444, Akta osobowe – Emilia Fiszer. Curriculum Vitae.

²¹ E. Fiszer (1936), *Unité et intelligibilité*, Paris: Vrin.

²² BPP, Fonds privé d’Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Dyplom uzyskania tytułu doktora literatury.

²³ Meyersonizm – idea związana jest z Emilem Meysersonem (1859–1933), pochodzącym z Lublina wybitnym filozofem nauki, nazywanym ojcem epistemologii. Domeną, która go interesowała, była filozofia nauki. Epistemologię rozumiał jako obecność pierwiastka metafizycznego w dychotomii pomiędzy podmiotową a przedmiotową stroną poznania. Zaproponował, aby wyjaśnienia nauki rządziły się dwiema podstawowymi zasadami rozumu, mianowicie zasadą legalności i zasadą przyczynowości. Zastanawiał się też nad mechanizmami funkcjonowania rozumu i myśli ludzkiej. W swoich rozważaniach prowadził polemikę z poglądami Augusta Comte’a i Gastona Bachelarda.

artykuł *Nieciągłość zjawisk fizycznych a determinizm*²⁴ czy *Od zakresu do treści*²⁵. Jej inne publikacje, jak chociażby *O ciągłości materii czy Fizykalizm wobec tendencji fizyki współczesnej*, drukowane były w najważniejszych czasopismach naukowych w dziedzinie filozofii i doceniane przez uczonych. Jednak to książka *Unité et intelligibilité* zyskała największe uznanie i pozytywne recenzje m.in. w „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger”²⁶, „Revue de Synthèse”, „Revue Scientifique”, „Les Amis de la Pologne”²⁷ czy „The Philosophical Review”, gdzie krytyk Herman Hausheer napisał o publikacji Fiszerówny: „Pierwszorzędne dzieło francuskiej kobiety o pierwszorzędnych zdolnościach”²⁸. Jak widać praca Fiszer na polu naukowym była doceniana przez innych uczonych, nie tylko we Francji.

* * *

Przebywając nad Sekwaną, Emilia Fiszer związała się ze środowiskiem polskiej elity emigracyjnej. Jeszcze na studiach została członkinią Towarzystwa Historyczno-Literackiego, przy okazji dorywczo pracując na rzecz Biblioteki Polskiej i Muzeum Adama Mickiewicza. Z czego utrzymywała się w tym czasie Emilia? Źródła nie dają odpowiedzi na to pytanie. Najprawdopodobniej, nim została w 1936 roku pracownikiem etatowym, pomagała jej rodzina.

Zanim jednak ukazany zostanie wkład Emilii Fiszerówny w funkcjonowanie wspomnianych instytucji, warto kilka słów poświęcić na opis ich położenia w okresie przełomu XIX i XX wieku²⁹.

Opiekę nad założoną w 1838 roku przez Wielką Emigrację Biblioteką Polską w Paryżu w 1893 roku przejęła krakowska Akademia Umiejętności, co zmieniło jej status. Dyrektorem placówki był wówczas Władysław Mickiewicz, który w 1903 roku przekazał Bibliotece odziedziczone po ojcu pamiątki, a także dokupione w międzyczasie przez siebie dodatkowe obiekty³⁰, na bazie których otworzono Muzeum Adama Mickiewicza. Natomiast po śmierci Władysława w 1926 roku kierownictwo Biblioteki objął Franciszek Pułaski, który to dokonał reorganizacji księżnicy. W okresie tym Biblioteka znajdowała się w opłakanym stanie. Zalegano z podatkami, budynek

²⁴ E. Fiszer (1931), *Nieciągłość zjawisk fizycznych a determinizm*, „Droga”, nr 9, s. 696–706.

²⁵ Eadem (1936), *Od zakresu do treści*, „Kultura. Tygodnik literacki, artystyczny i społeczny”, nr 9, s. 1–2.

²⁶ Np. *Unité et Intelligibilité par Émilie Fiszer* (1938), „Philosophique de la France et de l'Étranger”, vol. 126, no 11/12, s. 360–361.

²⁷ „Les Amis de la Pologne” (1938), nr 11, s. 246.

²⁸ „This is a first-class work by a French woman of first-class ability”. H. Hausheer (1938), *Unité et Intelligibilité par Émilie Fiszer*, „The Philosophical Review”, no 5.

²⁹ Więcej na temat historii Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1871 zob. K. Seroka (2017), *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa: Grupa Cogito.

³⁰ M.P. Prokop (2000), *Z dziejów zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Polskiej w Paryżu*, w: *Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu* (2000), Wrede M., Prokop M.P., Pezda J. (oprac.), Paryż–Warszawa: Biblioteka Narodowa, s. 31.

był w fatalnej kondycji (brak kanalizacji, centralnego ogrzewania oraz oświetlenia elektrycznego), personel liczył zaledwie trzy osoby, a braki kadrowe powodowały nagromadzenie nieopracowanych zbiorów butwiejących w magazynach³¹. Przejęcie Biblioteki Polskiej przez Akademię Umiejętności umożliwiło przekształcenie instytucji ze zbierającej pamiętki przeszłości na placówkę o bardziej naukowym charakterze. W tym celu przeszła ona szereg zmian. Oprócz remontu budynku kluczowe było przejście z profilu historycznego na współczesny (księżnica miała się odtąd skupiać na gromadzeniu dokumentów szerzących wiedzę o ówczesnej Polsce)³². Podjęto też intensywne prace nad opracowaniem księgozbioru.

Jednym z priorytetów było uporządkowanie zbioru graficznego Biblioteki i wydzielenie zeń grafik związanych z Polską, które miały zostać w Paryżu; natomiast pozostałe przesłano w 1931 roku do Krakowa³³ do Gabinetu Rycin Biblioteki Naukowej PAU. Biblioteka Polska w Paryżu przekazała wówczas do Krakowa zbiór rycin obcych liczący 17 805 rycin luźnych i 14 789 kart rytowanych w albumach. W kolekcji tej znajdowały się m.in. ryciny Rembrandta i Dürera³⁴. Ponadto w latach 30. XX wieku do Biblioteki spływały dary. Fragmenty swoich kolekcji rycin przekazali m.in. Władysław Alojzy Strzembosz czy Kazimierz Woźniacki³⁵. One również wymagały skatalogowania. I to właśnie przy kolekcji sztychów (od 15 II do 15 VII 1930 roku) pracowała dorywczo Fiszerówna, pomagając przy ich spisywaniu³⁶. Efektem tej pracy jest pięciotomowy katalog rycin przechowywanych w księżnicy.

Emilia Fiszer przez szereg lat pracowała także przy konserwowaniu i opiekowała się zbiorami mickiewiczowskimi. Ponadto, od listopada 1936 roku, co miesiąc przygotowywała dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie raporty bibliograficzne o nowościach, jakie ukazały się na rynku księgarskim we Francji³⁷.

1 XII 1936 roku została zatrudniona na stałe jako pomocnica kustosa Muzeum Adama Mickiewicza³⁸. Formalnie 1 VI 1938 roku stała się polskim urzędnikiem pań-

³¹ B. Janczewski (1982), *Biblioteka i Stacja Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności w Paryżu w latach 1926–1939*, w: Rederowa D., Janczewski B., Rolbiecki W., *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 163–165.

³² Więcej na temat reorganizacji zob. G. Gmiterek (2014), *Dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu Franciszek Pułaski (1875–1956) – kustosz narodowej pamięci*, w: Kamler A., Pietrzkiwicz D. (red.), *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, Warszawa: Aspra, s. 460–461; idem (2008), *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica”, vol. L, s. 89–113; B. Janczewski, *Biblioteka i Stacja Naukowa...*, s. 162–170.

³³ P. Ignaczak (2010), *Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej przez pryzmat zbioru graficznego Biblioteki Polskiej w Paryżu*, w: Walczak W., Łopatecki K. (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, Białystok: Instytut Badań Nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, s. 115.

³⁴ W. Kret (b.d.), *Biblioteka Polska w Paryżu. Dzieje i zbiory*. Maszynopis. Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. F.N. 18112.

³⁵ Ibidem.

³⁶ AAN, sygn. 2/14/0/6/2444, Akta osobowe – Emilia Fiszer. Curriculum Vitae.

³⁷ Ibidem.

³⁸ BPP, Fonds privé d’Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Zaświadczenie o zatrudnieniu (25 III 1938).

stwowym wskutek mianowania na adiunkta bibliotecznego w Bibliotece Narodowej Józefa Piłsudskiego w Warszawie³⁹. Tego samego dnia po otrzymaniu posady Emilia Fiszer dostała bezpłatny urlop na czas od 1 VI 1938 roku do odwołania w celu pełnienia obowiązków w Bibliotece Polskiej w Paryżu⁴⁰. Dzięki takiemu rozwiązaniu personel BPP posiadał prawa urzędników państwowych i prawa emerytalne. Jak tłumaczył Franciszek Pułaski:

Motywy dla uzyskania emerytalnych uprawnień dla personelu B.P. było nie tylko współczesne prawodawstwo o pracy, ale też ta okoliczność, że personel B.P. składał się z osób poświęcających się tej instytucji ze względów ideowych, na dowód czego można było przytoczyć fakt, że suma poborów 12 pracowników B.P. (wśród których trzech miało prawa do V stopnia służby państwowej) wynosiła mniej niż pobory dwóch urzędników tejże kategorii w służbie zagranicznej⁴¹.

Fot. 2

Emilia Fiszer (ok. 1938)

Źródło: Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/14/0/6/2444,
Akta osobowe – Emilia Fiszer

³⁹ Fiszerówna zgodnie z Ustawą z dnia 17 II 1922 r. o państwowej służbie cywilnej otrzymała uposażenie zasadnicze według grupy X stopnia służbowego. Zob. BPP, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1, Mianowanie na adiunkta bibliotecznego w Bibliotece Narodowej Józefa Piłsudskiego w Warszawie (Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Warszawa 25 V 1938).

⁴⁰ Ibid, Zgoda na udzielenie urlopu w Bibliotece Narodowej Józefa Piłsudskiego w Warszawie (Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Warszawa 25 V 1938).

⁴¹ F. Pułaski (1948), *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż: [s.n.], s. 107–108.

Zestawienie funkcji i obowiązków pracowników opracowanych przez dyrekcję placówki pokazuje, że Emilia Fiszerówna jako pomocnik kustosa odpowiedzialna była za prowadzenie katalogów zbiorów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu i uzupełnianie ich. Sprawowała dodatkowo nadzór nad zwiedzającymi i spełniała wszelkie zalecenia kustosa muzeum (którym była wówczas Bronisława Mońkiewiczówna⁴²). Opiekowała się także działem rycin i fotografii oraz monet i medali Biblioteki Polskiej, prowadziła ich katalogi i udostępniała je pracownikom. Jej obowiązkiem była współpraca z kustoszem Biblioteki (wówczas Czesławem Chowańcem⁴³) w organizowaniu wystaw⁴⁴. Wśród jej zasług można też wymienić opracowanie i wydanie inwentarzy naukowych zbiorów muzealnych⁴⁵.

W latach międzywojennych Biblioteka Polska intensywnie działała na niwie wystawienniczej. Ekspozycje organizowane były nie tylko w siedzibie księżnicy, ale zbiory pokazywano także na terenie Francji oraz poza jej granicami. Aby dorównać wystawom paryskim, zarówno poziom organizacyjny, jak i merytoryczny musiały być niezwykle wysokie⁴⁶. Fiszerówna aktywna była przy urządzaniu wystaw polskich, które w przedwojennym życiu kulturalnym Paryża pokazywały artystyczny dorobek Polaków. Pracowała również przy redakcji katalogów naukowych wystaw organizowanych przez Bibliotekę Polską. Opracowała m.in. naukowy katalog⁴⁷ dużej wystawy „Sobieski d’après les estampes de l’Epoque”⁴⁸ zorganizowanej w związku z przypadającą na rok 1933 rocznicą 250-lecia odsieczy wiedeńskiej. Wystawa wyposażona była nie tylko w przedmioty z kolekcji Biblioteki Polskiej, lecz także w wypożyczone z Ossolineum, lwowskiego Muzeum Lubomirskich czy krakowskiego Muzeum Czartoryskich. Dodatek stanowił autografy królów i listy monarchów europejskich⁴⁹.

Dwa lata później Emilia Fiszer była jedną z kustoszek wystawy „Deux siècles de gloire militaire 1610–1814”. Ekspozycja ta powstała we współpracy z Muzeum Sztuk Dekoracyjnych (Musée des Arts Décoratifs) i z założonym w 1903 roku La Sabretache – stowarzyszeniem kolekcjonerów figurek i przyjaciół historii wojskowości.

⁴² Bronisława Antonina Mońkiewiczówna (1887–1958) – bibliotekarka, kustoszka Muzeum Adama Mickiewicza.

⁴³ Czesław Chowaniec (1899–1968) – historyk, bibliotekarz, wykładowca w Centre d’Etudes Polonaises de Paris oraz w Sekcji Polskiej w Centre d’Etudes Slaves.

⁴⁴ *Aneks. Zestawienie pracowników Biblioteki Polskiej w Paryżu z podaniem ich obowiązków i funkcji, ułożone 22 marca 1939 r.*, w: Rederowa D., Janczewski B., Rolbiecki W., *Polska Stacja Naukowa...*, s. 186.

⁴⁵ E. Fiszer, B. Mońkiewicz (1948), *Inventaire du Musée Adam Mickiewicz. Portraits et souvenirs*, Paris: Bibliothèque Polonaise (katalog obejmował 668 pozycji); E. Fiszer, D. Wrotnowska (1948), *Catalogue des estampes. Pt. 1, Portraits. T. 1, A-Mac*, Paris: Bibliothèque Polonaise.

⁴⁶ G. Gmiterek, *Dyrektor Biblioteki Polskiej...*, s. 464.

⁴⁷ „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1933/1934, s. 58.

⁴⁸ *Sobieski, roi de Pologne: d’après les estampes de l’époque: exposition organisée par la Bibliothèque Polonaise à Paris à l’occasion du 250e anniversaire de la bataille de Vienne 1683–1933* (1933), [Paris: Bibliothèque Polonaise].

⁴⁹ G. Gmiterek, *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska...*, s. 96.

Sale polskie na wystawie „Dwa wieki chwały wojskowej” zorganizowanej przez Bibliotekę.
Fragment wystawy: mundury, broń, obrazy

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/17719/>
[dostęp: 6.4.2020].

W ramach wystawy przygotowano polski dział, który ukazywał udział Polaków we francuskich armiach, m.in. w czasach Wielkiej Rewolucji czy armii napoleońskiej⁵⁰. Ekspozycji towarzyszyły dwa katalogi, a Biblioteka Polska opracowała osobny spis dotyczący polskiej sali⁵¹.

Fiszerówna pomagała też w przygotowaniu w 1937 roku wystawy „Frédéric Chopin, Georges Sand et leurs Amis”, a także w opracowaniu katalogu naukowego do tego wydarzenia⁵². Ekspozycja stanowiła duże przedsięwzięcie. W pięciu salach pokazano rękopisy oraz ikonografię związane z Fryderykiem Chopinem, George Sand, Adamem Mickiewiczem, Franciszkiem Lisztem oraz Honoriuszem Balzakiem. Patronat nad wydarzeniem objęli prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Ignacy Mościcki oraz

⁵⁰ Ibidem, s. 97.

⁵¹ *Deux Siècles De Gloire Militaire 1610–1814. Exposition La Sabretache (1935), Avril–Juin, Paris: Musée des Arts Décoratifs; Deux Siècles De Gloire Militaire 1610–1814. Salle polonaise a l'exposition au Musée des arts décoratifs (1935), Avril–Juin, Paris: Bibliothèque Polonaise.*

⁵² *Frédéric Chopin, George Sand et leurs amis. Exposition à la Bibliothèque Polonaise (Juillet–Octobre 1937) (1937), Paris: Bibliothèque Polonaise.*

prezydent Republiki Francuskiej Albert Lebrun⁵³. Prasa francuska poświęciła temu salonowi około 300 artykułów⁵⁴.

Emilia Fiszer pracowała w Bibliotece Polskiej w czasie niełatwym dla całej instytucji. Lata 30. i 40. XX wieku naznaczone były bowiem nie tylko złożonymi i uciążliwymi reformami przeprowadzanymi przez dyrektora Pułaskiego, ale także wybuchem II wojny światowej.

W momencie wybuchu konfliktu zbrojnego działalność Biblioteki została zawieszona, a wszyscy pracownicy zwolnieni z trzymiesięczną odprawą⁵⁵. Natomiast na polecenie rządu polskiego działającego na emigracji we Francji cały personel pomagał w założonym przez Franciszka Pułaskiego Biurze Pomocy Ofiarom Wojny, które mieściło się w gmachu księżnicy⁵⁶. W grudniu 1939 roku Biblioteka wznowiła działalność, skupiając się jednak bardziej na dyskusjach politycznych i działalności edukacyjnej. To właśnie tu rodził się Polski Uniwersytet na Obczyźnie⁵⁷.

Dopiero w maju 1940 roku, wraz z wejściem okupanta niemieckiego do miasta, zbiory zaczęto ewakuować z Paryża. Cała akcja przeprowadzona została siłami pracowników przy pomocy francuskiego społeczeństwa. Emilia Fiszerówna do ostatniej chwili zaangażowana była w ewakuację zbiorów⁵⁸. Jak pisze o niej również pracownik Biblioteki Polskiej – Irena Gałęzowska:

W chwilach tych, jak również później, podczas przejazdu poza linię demarkacyjną, i jeszcze później podczas zajęcia całej Francji, licznych aresztowań Polaków, odbijania południa alpejskiego przez sojuszników, Emilia Fiszer okazywała niezwykle spokojną, naturalną, bezfrazesową odwagę⁵⁹.

Zbiory udało się wywieźć i ulokować w różnych częściach Francji, w dużej mierze na południu⁶⁰.

Czas okupacji bohaterka artykułu spędziła w Grenoble, gdzie zamieszkała w utworzonym centrum polskim w Grand Hôtel. Zawiązała się tam grupa polskich katolickich intelektualistów i współpracowników Biblioteki Polskiej, gdzie poza Emilią Fiszerówną działali także Irena Gałęzowska, Czesław Chowaniec czy ksiądz Augustyn Jakubisiak⁶¹.

⁵³ G. Gmiterek, *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska...*, s. 96.

⁵⁴ B. Janczewski, *Biblioteka i Stacja Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności...*, s. 178.

⁵⁵ Na etatach zostali jedynie Franciszek Pułaski oraz Tadeusz Szymberski. G. Kubica (2006), *Siostry Malinowskiego, czyli kobiety nowoczesne na początku XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 355–356.

⁵⁶ B. Janczewski, *Biblioteka i Stacja Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności...*, s. 200.

⁵⁷ Ibidem, s. 201.

⁵⁸ F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu...*, s. 135.

⁵⁹ I. Gałęzowska, *Wspomnienie o Emilii Fiszer...*, s. 3.

⁶⁰ G. Kubica, *Siostry Malinowskiego...*, s. 256; B. Janczewski, *Biblioteka i Stacja Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności...*, s. 204.

⁶¹ I. Treichel (1972), *Chowaniec Czesław*, w: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 121–122.

W tym czasie, na przekór wszechobecnej w okolicy inwigilacji gestapo, prowadzona była działalność wykładowa, dzięki której zainteresowani mogli słuchać tajnych kursów o ówczesnej Polsce. Aktywność tę wspierali oddani polskiej sprawie Francuzi, jak chociażby Ambroise Jobert⁶² czy Henri de Montfort⁶³. Doktor Emilia Fiszer wygłosiła wówczas kilka odczytów, zatytułowanych np.: *Automatyzm, jego korzyści i niebezpieczeństwa*; *W poszukiwaniu kamienia filozoficznego*; *Czas i przestrzeń*; *Nasze ja i świat zewnętrzny*⁶⁴.

Mimo zagrożenia aresztowaniem i deportacją przebywający w Grenoble personel Biblioteki Polskiej zaangażowany był w prace konspiracyjne polskiego ruchu oporu we Francji. W chwili likwidacji polskiego ośrodka w Grenoble pracownicy BPP przenieśli się do niewielkiej górskiej osady Biviers, gdzie groziły im stałe niebezpieczeństwa⁶⁵.

Do Paryża Fiszerówna wróciła wraz z pozostałymi pracownikami Biblioteki Polskiej w połowie 1944 roku. W wyniku działań wojennych dom biblioteczny uległ ogromnemu zniszczeniu. Do Niemiec wywiezionych zostało ok. 100 000 tomów książek⁶⁶. Przed całym zespołem, mimo poniesionych potwornych strat, stanęło trudne zadanie odbudowy księżnicy, do którego jego członkowie podeszli niezwykle gorliwie.

* * *

Poza działalnością biblioteczno-muzealną Fiszerówna działała na niwie redakcyjno-wydawniczej. Jak już wspomniano, zaliczała się ona do bliskiego grona propagatorów myśli filozoficznej księdza Augustyna Jakubisiaka. Współpracowała przy jego czasopiśmie „La pensée antitotalitaire. Organe de la défense de l’individu”. Był to zapoczątkowany w 1939 roku przegląd filozoficzny. Tematyka tego kwartalnika dotyczyła miała zagadnień genezy i podstaw doktryn totalitarnych. Emilia Fiszerówna napisała do pierwszego zeszytu tekst *Le physicalisme et les tendances actuelles de la physique [Fizykalizm a obecne dążności fizyki]*⁶⁷. Pierwszy numer pisma został zniszczony przez drukarza w momencie wejścia do Paryża hitlerowców⁶⁸.

W 1945 roku, kiedy to zmarł ksiądz Jakubisiak, Fiszerówna poświęciła się przygotowaniu do druku rękopiśmiennej spuścizny swojego przyjaciela i kierownika naukowego. Została członkinią Komitetu Wydawniczego Dzieł Księdza Augustyna Jakubisiaka i dzięki jej zaangażowaniu i mrówczej pracy ukazały się trzy tomy jego prac

⁶² T. Łępkowski (2013), *Une école libre polonaise en France occupée*, Villard-de-Lans: Lycée Cyprien Norwid, s. 51, 57 i in.

⁶³ F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu...*, s. 133–135.

⁶⁴ I. Gałęzowska, *Wspomnienie o Emilii Fiszer...*, s. 3.

⁶⁵ Dokładnej daty wyjazdu z Grenoble źródła nie podają. F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu...*, s. 133.

⁶⁶ F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu...*, s. 141.

⁶⁷ I. Gałęzowska, *Wspomnienie o Emilii Fiszer...*, s. 3.

⁶⁸ B.K. Krzych, *Ksiądz Augustyn Jakubisiak – postać niezwykła...*, s. 107.

pozostawionych w rękopisie⁶⁹. Do swojej śmierci Fiszerówna czynnie w nim działała, zyskawszy sobie przychyłność rodziny duchownego⁷⁰. Uważała, że myśl Jakubisiaka może przynieść niezwykle korzyści duchowe oraz umysłowe dla dobra przyszłych pokoleń polskich i dla cywilizacji chrześcijańskiej.

Fot. 4

Emilia Fiszer (druga od prawej) i ks. Augustyn Jakubisiak (pierwszy od lewej)

Źródło: BPP, akc. 3470, fotografie ks. A. Jakubisiaka. Spuścizna ks. Augustyna Jakubisiaka⁷¹.

Miła, jak na Fiszerównę mówili przyjaciele, zmarła 3 XI 1949 roku w wieku 64 lat w swoim służbowym mieszkaniu w Bibliotece Polskiej w Paryżu. Pogrzeb odbył się 7 XI 1949 roku w parafii, do której należała – Kościele polskim przy rue Saint-Honoré. Następnie zwłoki spoczęły na cmentarzu w Montmorency⁷².

⁶⁹ Staraniem Komitetu wydano: A. Jakubisiak (1948), *Nowe przemyśle. Z zagadnień etyki*, Paryż: Komitet Wydawniczy Dzieł Księdza Augustyna Jakubisiaka; A. Jakubisiak (1946), *Wytrwać by zwyciężyć. Zbiór odczytów i przemówień 1940–1945*, Paryż [s.n.]; A. Jakubisiak (1947), *Vers la causalité individuelle*, Paris: Société historique et littéraire polonaise.

⁷⁰ W liście Heleny Jakubisiak, siostry księdza Augustyna, możemy przeczytać: „Co się u nas dzieje w rodzinie piszę obszernie p. Mili. [...] Wdzięczna jestem Kochanej Pani i wszystkim Osobom, które pamiętają i kontynuują wszystkie wskazania Brata mego. Tak się złożyło, że nikt z rodziny nie mógł by tego uczynić. Jakież to będzie kiedyś piękne podziękowanie w Niebie od autora, kiedy się z nim zobaczymy”. BPP, Fonds privé d’Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 3, List H. Jakubisiak do I. Gałęzowskiej (N. Przybyszew, 18 XII 1949).

⁷¹ Za udostępnienie fotografii dziękuję p. Bartłomiejowi K. Krzychowi z Instytutu Filozofii Wydziału Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego, biografowi Augustyna Jakubisiaka.

⁷² Cmentarz Les Champeaux, Montmorency. Kwatera H, grób 1559.

Emilia Fiszer była wykształcona, ambitna i żądna wiedzy. Uchodziła za kobietę niezwykle błyskotliwą i bystrą⁷³, nieskazitelnie uczciwą w pracy. Nigdy nie założyła rodziny, całkowicie poświęciła się pracy naukowej.

Filozofka była osobą wierzącą, w jej spuściźnie znajdziemy sporo religijnych pamiątek (obrazki świętych, modlitwy itp.). Choć urodziła się w rodzinie ewangelickiej, pod wpływem księdza Jakubisiaka najprawdopodobniej związała się z kościołem rzymskokatolickim, niemniej źródła na ten temat milczą. Pewne jest natomiast, że w związku z jej głęboką wiarą i życiową postawą przyjaciele postanowili umieścić na jej cmentarnym krzyżu słowa Ewangelii najlepiej opisujące jej postać: „Błogostawieni czystego serca, albowiem oni Boga Oglądają”⁷⁴.

Spuścizna po kustoszce przechowywana jest w miejscu, z którym związała swoje życie zawodowe i towarzyskie – w Bibliotece Polskiej w Paryżu. Poza papierami osobistymi znajdziemy tam filozoficzne prace i opracowania⁷⁵, w tym te nigdy niepublikowane. Choć obecnie o jej spuściźnie zapominano, to być może przywołanie jej sylwetki zainteresuje i zainspiruje w przyszłości nowe pokolenie badaczy⁷⁶.

Warto podkreślić, że Emilia swoje życie z Paryżem i intelektualną kolonią polską związała świadomie. Ambicje naukowe pokierowały ją na Sorbonę, natomiast wyniesione z domu wartości przekuła w pracę na rzecz polskich emigrantów. Nie bez znaczenia dla jej działalności było także środowisko, w jakim się obracała. W kręgu osób związanych z Biblioteką Polską panował niezwykle ferment intelektualny, a praca na rzecz polskości łączyła się z rozwojem intelektualnym, powstawaniem nowych idei. Sylwetki, działalność, zasługi i osiągnięcia osób związanych z Biblioteką – szczególnie kobiet – są mało znane i niedoceniane. Warto więc przybliżyć je szerszemu gronu odbiorców.

⁷³ Wspomina o niej m.in. José-Marie Bouchet, francuski pisarz i historyk: „Gdy minąłem katedrę Notre-Dame i przeszedłem przez ogród biskupi, zatrzymałem się na tarasie kawiarni Wyspy Świętego Ludwika, kontemplując niebo o prawie nierealnym błękitcie, o który zmierzch spierał się jeszcze z nocą. Wysoko nad mostem św. Genowefy pojawiła się właśnie Gwiazda Pasterska, coraz bardziej jaśniejąc z każdą chwilą. Nad tym mostem, który niegdyś tak często przemierzałem, by znaleźć się w Bibliotece Polskiej przy 6 quai d’Orléans. Przez wiele dekad była ona schronieniem dla ogniska kultury wysokiej, którą reprezentowała plejada wyjątkowo błyskotliwych umysłów w tak różnych dziedzinach jak biologia, historia, literatura i filozofia: Miła Fischer, Czesław Chowaniec, Wanda Borkowska, Joséphine Parewska i, primus inter pares, Augustyn Jakubisiak”. Cyt. za B.K. Krzych, *Ksiądz Augustyn Jakubisiak – postać niezwykła...*, s. 105.

⁷⁴ I. Gałęzowska, *Wspomnienie o Emilii Fiszer...*, s. 3.

⁷⁵ BPP, Fonds privé d’Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 4, Prace i opracowania Emilii Fiszer.

⁷⁶ Wypis prac znajdujących się w spuściźnie Emilii Fiszer: 1. *Nieciągłość zjawisk fizycznych a determinizm*, „Droga” 1931, nr 9, s. 696–706; 2. *Determinizm a przyczynowość*, Grenoble 1941, maszynopis; 3. *Sur la discontinuité de la matérie*, bez daty, rękopis i maszynopis; 4. *L’origine de la religion d’après Durckheim*, bez daty, rękopis z odręcznymi poprawkami; 5. *La crise de la philosophie de l’unité*, bez daty, maszynopis; 6. *Le physicalisme et les tendances actuelles de la physique*, bez miejsca wydania, bez daty, druk; 7. *Czas i przestrzeń*, bez daty, maszynopis.

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/14/0/6/2444, Akta osobowe – Emilia Fiszer.
- Biblioteka Polska w Paryżu, Fonds privé d'Emilia Fiszer (1889–1949), sygn. tymcz. 1–5.
- b.a. (1935), *Deux Siècles De Gloire Militaire 1610–1814. Exposition La Sabretache. Avril–Juin*, Paris: Musée Des Arts Décoratifs.
- b.a. (1935), *Deux Siècles De Gloire Militaire 1610–1814. Salle polonaise a l'exposition au Musée des artes décoratifs. Avril–Juin 1935*, Paris: Bibliothèque Polonaise.
- b.d. (1937), *Frédéric Chopin, George Sand et leurs amis. Exposition a la Bibliothèque Polonaise (Juillet – Octobre 1937)*, Paris: Bibliothèque Polonaise.
- b.a. (1933), *Sobieski, roi de Pologne: d'après les estampes de l'époque: exposition organisée par la Bibliothèque Polonaise à Paris à l'occasion du 250e anniversaire de la bataille de Vienne 1683–1933*, [Paris: Bibliothèque Polonaise].
- b.a. (1938) *Unité et Intelligibilité par Émilie Fiszer*, „Philosophique de la France et de l'Étranger”, vol. 126, no 11/12, s. 360–361.
- b.a. (1938), „Les Amis de la Pologne”, nr 11, s. 246.
- Dippel S. (1976), *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Fedorowicz Z. (1966), *Michał Siedlecki (1873–1940)*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Fiszer E. (1931), *Nieciągłość zjawisk fizycznych a determinizm*, „Droga”, nr 9, s. 696–706.
- Fiszer E. (1936), *Od zakresu do treści*, „Kultura. Tygodnik literacki, artystyczny i społeczny”, nr 9, s. 1–2.
- Fiszer E. (1936), *Unité et intelligibilité*, Paris: Vrin.
- Fiszer E., Mońkiewicz B. (1948), *Inventaire du Musée Adam Mickiewicz. Portraits et souvenirs*, Paris: Bibliothèque Polonaise.
- Fiszer E., Wrotnowska D. (1948), *Catalogue des estampes. Pt. 1, Portraits. T. 1, A-Mac*, Paris: Bibliothèque Polonaise.
- Fiszer L. (1959), *Wspomnienia starego księgarza*, Warszawa: Czytelnik.
- Gałęzowska I. (1951), *Wspomnienie o Emilii Fiszer*, „Wiadomości. Tygodnik”, 28 I, s. 3.
- Gmiterek G. (2008), *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica”, Vol. L, s. 89–113.
- Gmiterek G. (2014), *Dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu Franciszek Pułaski (1875–1956) – kustosz narodowej pamięci*, w: A. Kamler, D. Pietrzakiewicz (red.), *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, Warszawa: Aspra, s. 457–472
- Hausheer H. (1938), *Unité et Intelligibilité par Émilie Fiszer*, „The Philosophical Review”, no 5.
- Ignaczak P. (2010), *Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej przez pryzmat zbioru graficznego Biblioteki Polskiej w Paryżu*, w: W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, Białystok: Instytut Badań Nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, s. 113–126.
- Jakubusiak A. (1948), *Nowe przymierze. Z zagadnień etyki*, Paryż: Komitet Wydawniczy Dzieł Księżdz Augustyna Jakubisiaka.
- Jakubusiak A. (1946), *Wytrwać by zwyciężyć. Zbiór odczytów i przemówień 1940–1945*, Paryż [s.n.].
- Jakubusiak A. (1947), *Vers la causalité individuelle*, Paris: Société historique et littéraire polonaise.
- Jaworska J. (1972), *Fiszer Ludwik*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Krakowiak J. (2005), *Od Fiszera do „Pegaza”*, Łódź: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami.
- Kret W. (b.d.), *Biblioteka Polska w Paryżu. Dzieje i zbiory. Maszynopis. Biblioteka Polska w Paryżu*, sygn. F.N. 18112.
- Krzych B.K. (2018), *Ksiądz Augustyn Jakubisiak – postać niezwykła. Tłumaczenie wspomnień José-Marie Boucheta wraz z komentarzem*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, nr 4(9), s. 101–117.
- Krzych B.K. (2018), *Ksiądz Augustyn Jakubisiak – słowo o zapomnianym polskim myślicielu i badaniach nad jego spuścizną*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XI, nr 1, s. 113–125.
- Kubica G. (2006), *Siostry Malinowskiego, czyli kobiety nowoczesne na początku XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Łepkowski T. (2013), *Une école libre polonaise en France occupée*, Villard-de-Lans: Lycée Cyprien Norwid.
- Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu* (2000), M. Wrede, M.P. Prokop, J. Pezda (oprac.), Paryż–Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Pułaski F. (1948), *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż: [s.n.].
- Rederowa D., Janczewski B., Rolbiecki W. (1982), *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1933/1934.
- Seroka K. (2017), *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa: Grupa Cogito.
- Strzałkowski J. (1994), *Drukarnie i księgarnie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź: nakład autora.
- Treichel I. (1972), *Chowaniec Czesław*, w: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, Warszaw–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 121–122.
- Woźniak K.P. (2014), *Wydawcy, księgarze, drukarze. Z dziejów kultury druku w społeczności Niemców łódzkich*, „Kronika miasta Łodzi”, nr 2, s. 15–24.